

Uladzislau Ivanou / Уладзіслаў Іваноў

Эўрапейскі гуманітарны ўніверсітэт /

European Humanities University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1493-0017>

e-mail: uladzislau.ivanou@ehu.lt

Моўная няўпэўненасць і каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы ў сучаснай беларускай мове: сацыялінгвістычны аналіз¹

*Linguistic insecurity and colonialist hypercorrect forms in Belarusian language:
a sociolinguistic analysis*

*Niepewność językowa i kolonialistyczne formy hiperpoprawne w języku
białoruskim: analiza socjolingwistyczna*

ABSTRACT: The article is devoted to the sociolinguistic analysis of language insecurity faced by modern Belarusian speakers. The object of the study is the language insecurity of Belarusian-speaking people, and the subject of the research is one of the central manifestations of language insecurity – hypercorrection or, more precisely, hypercorrect forms in the language that speakers use as a result of long-term Russification and loss of competence in their native language. In connection with this, the research analyses not just hypercorrect forms in the language, but primarily those that arose as a result of colonial activity – the dominance of the Russian language, Russification. The relevance of the topic is emphasised by the events of 2020, the intensification of Russification in Belarus, the mass flight of hundreds of thousands of Belarusians outside the country, and a new surge of interest in the Belarusian language, both in conditions of exile and under dictatorship. In such conditions, language uncertainty only increased, and the number of hypercorrect forms – especially colonialist – in the language increased, as evidenced by the analysis of the Belarusian-language press and virtual portals. The following methods are used in the research: analysis of secondary materials, comparative methods and case studies. However, the article attempts to assess the scale of language uncertainty and the spread of colonialist hypercorrect forms in the language, taking into account two standards – official and classical.

¹ Tekst artykułu jest drukowany w redakcji autorskiej [red].

KEYWORDS: linguistic insecurity, hypercorrection, (colonialist) hypercorrect forms, glottophagy, Schizoglossia, Belarusian Classical Orthography, reformed Belarusian orthography.

Уступ

Моўная сытуацыя ў Беларусі здаўна моцна палітызаваная, залежная пераважна ад экстралінгвістычных чыньнікаў: геапалітыкі, слабой дзяржаўнай ідэнтычнасьці, русіфікацыі і расейскамоўнасьці ўласных палітычна-эканамічных элітаў, залежнасьці ад Расеі і расейскай мовы і г. д. [Сучун 2006; *Праявы моўнай дыскрымінацыі...* 2022; Нагорная 2024]. Гэта варта ўлічваць пры аналізе любой моўнай і сацыялінгвістычнай зьявы, якая датычыць беларускай мовы. Як вынікае з падзеяў 2020 г. і іх наступстваў, факт існаваньня беларускай дзяржавы зусім ня спрощвае сытуацыі і часта не спрыяе разьвіцьцю беларускай мовы: беларускамоўныя асобы зьведваюць ціск з боку ўладаў, а беларуская мова амаль адсутнічае ў публічнай прасторы [*Праявы моўнай дыскрымінацыі...* 2022; Lutsevich 2024; Нагорная 2024]. Аднак беларуская мова афіцыйна прызнаная як адна зь дзяржаўных моваў, яна выкладаецца ў школах і ВНУ, часам сымбалічна прысутнічае ў афіцыйнай публічнай прасторы. Яшчэ большае сымбалічнае і практычнае значэньне беларуская мова мае для грамадзянскай супольнасьці, для беларусаў у выгнаньні і асабліва для дыяспары. Зрэшты, пратэсты 2020 г. і іх уціск, які прывёў да масавых арыштаў, хапуну і беспрэцэдэнтнай зьявы палітычных зьняволеных, а таксама чарговай вялікай хвалі выезду беларусаў за межы, вярнулі ў позву дня пытаньне значнасьці і ролі беларускай мовы для беларусаў XXI ст. [Coakley 2022; *Language as a protest* 2024]. Беларуская грамадзянская супольнасьць, якая апынулася ў выгнаньні, актуалізавала пытаньне беларускай мовы, якую выбрала за своеасаблівы сымбаль змаганьня за новую дэмакратычную Беларусь [Tsikhanouskaia 2023]. Назіраецца пэўная салідарнасьць сярод беларусаў (часта расейскамоўных у мінулым), якія ў выгнаньні беларусізуюцца і якасна перааасэнсоўваюць ролю беларускай мовы [Вячорка 2022; Фрыдман 2024]. Пасьля 2020 г. можна казаць пра новую хвалю нутранай беларусізацыі грамадзянскай супольнасьці. З сацыялінгвістычнага пункту гледжаньня, вельмі цікава назіраць за тым, што адбываецца ў дачыненні і стаўленьні да беларускай мовы пасьля 2020 г. Нароўні з масавай падтрымкай нутранай беларусізацыі назіраюцца розныя супрацьлеглыя тэндэнцыі: частка расейскамоўных беларусаў працягваюць захоўваюць сваю спэцыфічную ідэнтычнасьць, у цэнтры якой месціцца расейская мова; часам праўляюцца выпадкі беларусафобіі сярод беларусаў/-ак: ня толькі ў Беларусі

ва ўмовах дыктатуры множацца выпадкі афіцыйнай беларусафобіі (адмова ад традыцыі беларускай лацінкі, ад транслітарацыі на аснове беларускай мовы [Katusella 2021; *Навязанне заходніх каштоўнасцей... 2023; Беларускай лацінкі на шылдах... 2023; Акудовіч 2023; Русіфікацыя на маршы... 2023*]) і беларусафобіі з боку прарасейскіх актывістаў-акнакштальт Вольгі Бондаравай і Эльвіры Мірсалімавай [Карбалевіч 2024], але і ва ўмовах выгнаньня (напрыклад, адмова ад беларускіх формаў імёнаў і іх транслітарацыя з расейскай мовы: Volha – Olga, Siarhieŭ – Serguei, Uładzimir – Vladimir і г. д.) [*Стамілася быць Вольхай... 2023; Беларусы ЗША 2023*]. Такім парадкам, на фоне ўзмацненьня ролі і важнасьці беларускай мовы для прадэмакратычнай супольнасьці часам назіраюцца супрацьлеглыя і супярэчныя тэндэнцыі ў разьвіцьці беларускай мовы, якія варта разглядаць у (дэ)каляніялісцкім рэчышчы.

У выніку шматгадовай і нават некальківекавай русіфікацыі, а таксама ў выніку адсутнасьці рэальнай падтрымкі беларускай мовы ў межах незалежнай Беларусі, у беларусаў-ак узьнікла моўная няўпэўненасьць, зьява здаўна вядомая ў сацыялінгвістыцы [Calvet 1998; Sychun 2006]. Моўная беларуская кампэтэнцыя часта згубленая альбо слабая, адсутнічае інстытуцыйная падтрымка беларускамоўных, інстытут перакладніцтва цалкам русіфікаваны, існуе некалькі стандартаў беларускай мовы (тарашкевіца, “афіцыйны правапіс”) – усё гэта стварае сытуацыю шызаглёсіі і ў многіх беларусаў-ак няўпэўненасьць, распаўсюд зьявы трасянку і арыентаваньне на пэўную і прэстыжную мову – расейскую.

Назіраецца і іншая зьява сярод *новабеларускамоўных* асобаў, якія беларусізуюцца – гіпэркарэктцыя, дакладней распаўсюд гіпэркарэктных формаў у мове як адна з галоўных праяваў моўнай няўпэўненасьці: так, ва ўмовах дамінаваньня расейскай мовы і яшчэ слабой ці хісткай кампэтэнцыі ў беларускай мове многія беларускамоўныя асобы бяз гнуткасьці і натуральнасьці ўжываюць мову, множаць трасянку ці, наадварот, кніжную мову. Часта гіпэркарэктныя формы ў мове ператвараюцца ў каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы, у якіх адбываецца сьлед расейскай мовы (*кніжны магазін* замест *кнігарня*, *ножык-раскладанік* замест *сьцізорык*; *Вільнюс*² замест *Вільня*, *Каўнас* замест *Коўна*, *Алітус* замест *Аліта*, *Шаўляй* замест *Шаўлі*, *Варэ(е)на* замест *Араны*, *Няры(і)с* замест *Вяляля*, *яўрэі* замест *жыд* і г. д.) [Лемцюгова 2015; Вячорка 2019; Дубавец 2023; Вольскі 2023].

² Вільнюс, Каўнас і пад. – не зьяўляюцца русіфізмамі, а летуанізмамі ў беларускай мове, аднак расейскі сьлед тут навідавоку: дадзеныя варыянты геаграфічных назваў зьявіліся ў афіцыйнай беларускай мове пад уплывам расейскай нормы. У *тарашкевіцы* ж засталіся традыцыйныя назвы: Вільня, Коўна і пад.

Мэтай дадзенага артыкула зьяўляецца спроба прааналізаваць сацыялінгвістычную сытуацыю вакол беларускай мовы, якая склалася пасля 2020 г., ахапіць асноўныя і другарадныя тэндэнцыі ў разьвіцьці мовы і стаўленьні да яе як унутры краіны, так і ў значных беларускіх супольнасьцях у выгнаньні. Асаблівы акцэнт робіцца на выяўленьні зьявы моўнай няўпэўненасьці, якая праяўляецца ў множаньні (каляніялісцкіх) гіпэркарэктных формаў у сучаснай беларускай мове.

Мэтадалягічна артыкул базуецца на:

- аналізе другарадных матэрыялаў (беларускіх СМІ, беларускіх і замежных мовазнаўчых дасьледаваньняў, перапісу насельніцтва, праваабарончых справаздачаў),
- параўнаньні з досьведам іншых моваў (аксытанскай, летувіскай, расейскай), а таксама параўнаньні двух стандартаў беларускай мовы (тарашкевіцы і афіцыйнага правапісу),
- кейс-стады: паглыбленым дэталёвым дасьледаваньні канкрэтнага выпадку (або выпадкаў) у кантэксце рэальнага сьвету [Feagin, Ogun, Sjoberg 1991]. У нашым выпадку маецца на ўвазе дасьледаваньне выпадку перадачы летувіскіх назваў уласных па-беларуску і як гэта выяўляе і падкрэсьлівае агульную зьяву моўнай няўпэўненасьці і каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў у мове. Такім парадкам, фокус на кейсе і ягоны рознабаковы аналіз дапамогуць лепш зразумець агульную зьяву.

Прааналізаваць дадзеныя зьявы і тэндэнцыі ў разьвіцьці беларускай мовы пасля 2020 г. нам дапамогуць наступныя сацыялінгвістычныя канцэпты:

Моўная няўпэўненасьць: звычайна гэты сацыялінгвістычны канцэпт аб'ядноўвае пачуцьцё трывогі, зьянтэжанасьці або адсутнасьці ўпэўненасьці носьбіта ці носьбіткі мовы адносна выкарыстаньня ім або ёй мовы. Францускі сацыялінгвіст Люі-Жан Кальвэ ўдакладняе: “Пад моўнай няўпэўненасьцю падразумяваецца такая сытуацыя, калі носьбіты мовы лічаць сваю мову малакаштоўнай, нязначнай і імкнуцца да іншай больш прэстыжнай мовы, мадэлі, якой, праўда, не валодаюць” [Calvet 1998]. Да ўсяго, Люі-Жан Кальвэ адрозьнівае некалькі тыпаў моўнай няўпэўненасьці: гэта можа быць выключна моўная, граматычная няўпэўненасьць, выкліканая клясава-эканамічным чыннікам і няведаньнем прэстыжнай формы мовы, а таксама гэта можа быць моўная няўпэўненасьць, выкліканая экстрамоўнымі чыннікамі: дамінаваньнем ці ўплывам іншай мовы, русіфікацыяй у беларускім выпадку і пад. [Calvet 1999 : 168].

Гіпэркарэктцыя / гіпэркарэктныя формы ў мове: памылковае абгульненьне граматычных правілаў пад дзеяньнем сацыялінгвістычнага ціску. Іншымі словамі, моўцы, якія імкнуцца адпавядаць правілам, што

трактуюцца як прэстыжныя, адзіна дакладныя, насамрэч ствараюць і агучваюць няправільныя формы. Звычайна гіпэркарэктныя вынікае з моўнай няўпэўненасьці, некампэтэнтнасьці [Labov 1966; Kreja 1969; Winford 1978; Bourdieu 1978]. Гіпэркарэктныя фіксуецца сярод носьбітаў і носьбітак менш прэстыжных моваў, якія спрабуюць стварыць формы, зьвязаныя з высокапрэстыжнымі стандартамі, нават у сытуацыях, калі носьбіты гэтых стандартаў гэтага ня робяць. Гіпэркарэктныя сустракаецца ў многіх мовах і ўсюды, дзе кантактуюць некалькі моваў і/або моўных стандартаў [Labov 1972: 126]. Гіпэркарэктныя адбываецца пераважна з-за моўных зьяваў (аналёгіі, кантамінацыі і г. д.), якія выкарыстоўваюцца няправільна і ў меркаваных фармальных і стандартызаваных сытуацыях: моўца спрабуе кампэнсаваць моўную няўпэўненасьць, якую адчувае [Berrendonner 1998]. Але часам гіпэркарэктныя мае і экстрамоўныя карані [Francard 1997; Mortamet 2023]: уплыў іншай і пераважна больш прэстыжнай ці паноўнай мовы (напрыклад, расейскай на беларускую мову). Прыкладам гіпэркарэктны / гіпэркарэктнай формы ў сучаснай беларускай мове можна лічыць тэрмін “Вялікі шолам” замест дакладнага “Вялікі шлем” – многія моўцы памылкова абеларушчваюць панятак.

Каляніялісцкая гіпэркарэктныя / каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы: зьява, якая выходзіць па-за межы клясычнай гіпэркарэктныя (граматычнай, лексычнай, артаграфічнай, фанэтычнай) у вымярэнне сацыяльнае, экстралінгвістычнае і да якой дадаецца каляніялісцкі чыньнік, чыньнік русіфікацыі ў выпадку беларускай мовы. У такой сытуацыі моўца звычайна лепш валодае адной мовай (расейскай), але ўжывае і другую мову (беларускую). З улікам дамінаваньня расейскай мовы і русіфікацыі беларускай мовы беларускія моўцы часта сумняюцца ў веданні беларускай мовы, бо гэтая мова ўжываецца ў значна меншым аб’ёме і радзей. Вельмі часта і беларускія моўцы, і мовазнаўцы ў выніку русіфікацыі і паступовага пагоршаньня ўласнай кампэтэнцыі ў маргінальнай мове пачынаюць раўняцца на сынтаксічныя, лексычныя і стылістычныя стандарты мовы дамінаваньня, калёніі, імперыі (расейскай): [Сцяцко 2002; Гарбацкі 2019: 103–104]. Няўпэўненасьць і гіпэркарэктныя формы з каляніялісцкім ухілам у беларускай мове на сьняньшнім этапе найбольш актыўна праяўляюцца на прыкладзе такіх тэмаў, як тапанімія, транслітарацыя імёнаў і прозьвішчаў ці фэмінізацыя мовы. Каляніялісцкі ўплыў расейскай мовы асабліва моцна “чытаецца” тут: афіцыйная беларуская мова адмовілася ад уласнай традыцыі фэмінізацыі назваў пасадаў і перайшла да нормы расейскай мовы [Бушлякоў 2013: 83; Гарбацкі 2019]. У 2023–2024 гг. найбольш тыповай каляніялісцкай гіпэркарэктнай формай у беларускай мове сталася назва “Вільнюс” замест традыцыйнай “Вільня”.

Шызаглёсія: сытуацыя моўнай няўпэўненасці або моўнага комплексу, калі людзі сутыкаюцца з больш чым адной разнавіднасцю сваёй роднай мовы. Тэрмін быў уведзены Эйнарам Хаўгенам у 1962 г. [Haugen 1962]. Часта сустракаецца ў грамадзтвах, дзе існуюць дзве і больш разнавіднасцяў адной мовы, адна зь якіх лічыцца «няправільнай», а другая – прэстыжнай стандартнай ідыёмай [Vucchi i Vaxter 1984]. У беларускім выпадку ўсё яшчэ ўскладняецца дамінаваньнем расейскай мовы і суіснаваньнем двух стандартаў мовы: тарашкевіцы і афіцыйнага правапісу. У выніку існаваньня некалькіх моваў (расейская і беларуская) і некалькіх стандартаў беларускай мовы (афіцыйны правапіс і тарашкевіца) звычайныя моўцы губляюцца, трапляюць у сытуацыю шызаглёсіі і ў выніку ў сытуацыю моўнай няўпэўненасці.

Глётафагія: або паглынаны адной мовы іншай, панятка, уведзены францускім сацыялінгвістам Люі-Жанам Кальвэ ў кнізе *Лінгвістыка і каляніялізм* [Calvet 1974: 55–56], як нэгатыўны сцэнар маргіналізацыі мовы ва ўмовах каляніяліскага прыгнёту. У беларускім выпадку найбольш карысным зьяўляецца аналіз сытуацыі, якая вядзе, па словах Л.-Ж. Кальвэ, да “поўнай глётафагіі”. Калянізацыя мовы праяўляецца разнастайна: замена ўласных словаў масавымі русізмамі, змены ў этнаніміі, тапаніміі, наўмыснае стрымліваньне разьвіцця лексыкі, маргіналізацыя стандартаў мовы, якія разьвіваюцца самастойна (тарашкевіца), фізычнае вынішчэньне крытычных мовазнаўцаў, стылістычная асыміляцыя, фармаваньне падпарадкаванага русіфікаванага мовазнаўства, прэзэнтацыя Беларусі ў сьвеце ў русацэнтрычнай традыцыі, адсутнасць перакладных слоўнікаў, слабое разьвіццё перакладу і пераклад праз пасярэдніцтва мовы імперыі, распаўсюджаньне моўнай няўпэўненасці і пад. [Calvet 1974: 79; Гарбацкі 2019: 104–105]. Зрэшты, у артыкуле панятка “глётафагія” шчыльна звязаны з тэмай асваеньня іншамоўных найменьняў у беларускай мове (на прыкладзе летувіскіх найменьняў). Цяперашняя сытуацыя з асваеньнем іншамоўных найменьняў ускладняецца тым, што іншамоўныя словы асвойваюцца ў беларускай мове выключна праз расейскую мову – беларуская фанэтыка амаль ня ўлічваецца [Саўка 2021: 7], што зьяўляецца яшчэ адной праявай глётафагіі.

Vergonha: (на аксытанскай мове азначае сорам, вымаўляецца *бэргонья*): выпрацоўка францускімі ўладамі (асабліва ў гістарычнай пэрспэктыве) нэгатыўнага стаўленьня да аксытанскай мовы, пачуцьця сораму і комплексу непаўнаўартасці ў аксытанцаў/-ак [Joubert 2010]. Дадзены панятка у дачыненні да беларускай мовы пашырае параўнаўчае вымярэнне аналізу каляніялісцкіх практыкаў з боку імперскіх моваў, скіраваных на паслабленьне і вынішчэньне меншых

і мінарытарных моваў. Моўны сорам – зьява вядомая і ў беларускай культуры [Іваной 2022: 55–72].

Моўная няўпэўненасьць беларускамоўных і каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы

У працы разглядаецца сучасны стан (2020 – пачатак 2024 г.) моўнай няўпэўнасьці беларусаў і каляніялісцкая гіпэркарэкцыя, якія выразна праявіліся пасля пратэстаў 2020 г., калі адбылася моцная салідарная дзейнасьць беларускай грамадзянскай супольнасьці, у тым ліку ў тоеснасьці і моўным вымярэнні. Распачатая ў 2022 г. Расеяй вайна ва Ўкраіне стала дадатковым моцным штуршком у разьвіцьці моўнай тоеснасьці беларусаў-ак. Раптоўны моцны інтарэс беларусаў да ўласнай мовы быў абумоўлены гвалтам і пагрозай з боку як прарасейскага беларускага рэжыму, так і самой Расеі: расейская мова сталася мовай гвалту, вайны і дыктатуры, што выклікала пытаньні ў многіх беларусаў, у тым ліку расейскамоўных. Пэўная нутраная беларусізацыя грамадзянскай супольнасьці ў выгнаньні праявілася ня толькі ў дэкларацыі важнасьці беларускай мовы і ў пераходзе на беларускую мову значнай часткі ўчорашніх расейскамоўных беларусаў, а таксама ў пашырэнні зьявы моўнай няўпэўненасьці і каляніялісцкай гіпэркарэкцыі. Цягам 2021–2023 гг. у сеціве істотна пашырыўся кантэнт беларускамоўных старонак, парталаў, СМІ, якія былі забароненыя ў Беларусі (“Наша Ніва”, “Новы Час”, “Радыё Свабода”, “Радыё Рацыя”, “Будзьма”). Якраз матэрыялы гэтых рэсурсаў былі прааналізаваныя з мэтай выяўленьня зьявы няўпэўненасьці і (каляніялісцкіх) гіпэркарэктных формаў у мове.

Аднак дадзеныя зьявы – няўпэўненасьць і каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы ў мове – не паўсталі ў выніку пратэстаў 2020 г., яны датуюцца яшчэ часамі Расейскай імперыі, калі беларуская мова была забароненая, зьведзеная да дыялекту расейскай мовы і калі ўсяляк у беларускага насельніцтва выпрацоўваўся комплекс ніжэйшасці. Таму моўная няўпэўненасьць беларусаў мае даўнія карані, якія сягаюць у час Расейскай, а потым і савецкай імперыі, калі беларускія землі былі захопленыя і калянізаваныя. А таму і панятак каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы цалкам апраўданы.

У пэрыяд 2020 – пачатак 2024 г. падчас вітка нутранай беларусізацыі, якая гэтым разам адбываецца без усялякай сувязі зь дзяржавай, а пераважна насупор ёй і выключна зь ініцыятывы грамадзянскай супольнасьці, каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы асабліва выразна пачалі праяўляцца ў выкарыстаньні зрусіфікаванай моўнай спадчыны для апісаньня беларускіх назваў геаграфічных і імёнаў уласных. Як здаўна

ўдала падкрэсьліў францускі сацыялінгвіст Ж.-Л. Кальвэ, “права называць і апісваць сябе і сваю геаграфію ня дадзена калёніі, пэрыфэрыі, а толькі мэтраполіі, цэнтру” [Calvet 1974 : 56], у беларускім выпадку – Маскве і расейскай мове. Па словах мовазнаўцы Валянціны Лемцюговай, у межах імперыі Беларусь зьведала “тапанімічны генацыд” [Лемцюгова 2015 : 339], і ў XXI ст. беларусы нават у межах уласнай дзяржавы ўвайшлі з скажонай і русіфікаванай тапанімічнай і антрапанімічнай спадчынай. Афіцыйная зрусіфікаваная беларуская мова прадукавала і прадукуе расейскую карціну сьвету, а да беларускай мовы дзяспары і мяншыні ў самой Беларусі – тарашкевіцы – распаўсюджвалася скептычнае ці нават нэгатыўнае стаўленьне. Не зважаючы на афіцыйнае дзвухмоўе, веды і кампэтэнцыі беларусаў у беларускай мове значна саступаюць узроўню валоданьня расейскай мовай.

Улічваючы гэтыя сацыялінгвістычныя акалічнасьці, цалкам зразумелымі становяцца прычыны і маштаб моўнай няўпэўненасьці і распаўсюду каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў у мове ў XXI ст.: зрусіфікаваная сыстэма адукацыі, слабая ці пасіўная моўная кампэтэнцыя вялікай часткі мястowych беларусаў толькі ўзмацняюць моўную няўпэўненасьць ва ўмовах выгнаньня і эканамічна-сацыяльнай прэкарнасьці.

Зрэшты, да моўнай няўпэўненасьці можна аднесьці ня толькі блытаніну ў выкарыстаньні словаў “адчыніць”, “адкрыць”, “цяпер” і “зараз”, але і частае ўжываньне трасянку ці русізмаў. Праявай моўнай няўпэўненасьці на публічным калектыўным узроўні да ўсяго, зьяўляецца перакручаная, а часам проста памылковая транслітарацыя ў дакумэнтах (напрыклад, у пашпартах) беларускіх уласных імёнаў (Genadz замест Hienadz, Volga замест Volha ці Ivanov замест Ivanou). Наагул няведаньне ўладамі і многімі беларус-к-амі традыцыі ўласнай лацінкі і транслітарацыі, прынятай міжнароднай асацыяцыяй славістаў, – гэта таксама прыклад моўнай няўпэўненасьці, успадчыненай з часоў імперыі. Скрайняя форма моўнай няўпэўненасьці – жаданьне зьмяніць існую моўную, культурную ідэнтычнасьць і выбраць упэўненую, стабільную мадэль (расейскую, польскую і пад.): такія праявы таксама фіксуюцца сярод беларусаў як унутры краіны, так і ў выгнаньні. Хвалі зьмены беларус-к-амі прозьвішчаў і імёнаў у лацінкавым варыянце (Volha – Olga, Siarhiej – Serguei) часта таксама вынікаюць з моўнай няўпэўненасьці [*Стамілася быць Вольхай... 2023; Беларусы ЗША 2023*].

Што датычыць каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў, якія вынікаюць з моўнай няўпэўненасьці, то найбольш яскравым прыкладам зьяўляюцца паняткі “яўрэі”, “яўрэйка” і вытворныя. Слова пад уплывам русіфікацыі здаўна сталася нормай у афіцыйнай беларускай мове, прыгэтым традыцыйныя нэўтральныя ў беларускай мове словы “жыд”,

“жыдоўка” і вытворныя былі змаргіналізаваныя і на расейскі манер зьведзеныя да абразаў. Але гэтыя апошнія варыянты застаюцца нормай у тарашкевіцы. Аднак часта сярод новатарашкевічанцаў, то бок тых, хто нядаўна перайшоў на тарашкевіцу, спрацоўвае каляніялісцкая гіпэркарэкция, і моўцы не адважваюцца ўжываць слова “жыд”, прыўносяць у тарашкевіцу русізм “яўрэй”. А часам няўпэўненыя моўцы шукаюць нэўтральны, бясъпечны, на іх думку, варыянт – “габрэй”. Такім парадкам, зьява каляніялісцкай гіпэркарэкцыі вядомая моўцам абодвух стандартаў: афіцыйнага і клясычнага правапісаў.

Да каляніялісцкай гіпэркарэкцыі можна аднесці таксама і тое, як беларускія моўцы пад уплывам стылістычнай нормы расейскай мовы пазьбягаюць і не ўжываюць фэмінітываў, альбо робяць гэта няўпэўнена, непасьлядоўна. Слова “намельніца” – найбольш тыповы прыклад: многія журналісты, а таксама іншыя моўцы часта сумняюцца наконт ужываньня фэмінітыву слова “намельнік” і таму часьцяком у размове дазваляюць сабе фэмінітыў, але на пісьме праз няўпэўненасць самі карэктуюць сябе і пакідаюць маскулінтыў для азначэньня жанчыны. Падобнае назіраецца і зь іншымі фэмінітывамі.

Асаблівую актуальнасць апошнім часам набыла зьява каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў у сучаснай мове на прыкладзе беларуска-летувіскіх кантактаў. Таму прапаную падрабязна спыніцца на гэтым выпадку.

Кейс-стады: перадача летувіскіх уласных назваў па-беларуску

Практычна зразумець зьяву моўнай няўпэўненасці і каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў у беларускай мове можна на актуальным прыкладзе ўзмацненьня гіпэркарэкцыі ва ўмовах, з аднаго боку, павялічэньня інтарэсу саміх беларусаў-ак да роднай мовы пасля 2020 г., а з другога боку, ва ўмовах выгнаньня і пераезду ў суседнія краіны. Нас цікавіць асабліва выпадак Летувы. Так, на 1 верасня 2023 г. у Летуве пражывала больш за 60.000 беларусаў [3 пачатку году ў Літву... 2023]. Калі да вайны ва Ўкраіне стаўленьне да беларусаў было досыць пазытыўнае, пасля таго, як рэжым А. Лукашэнкі пасіўна падтрымаў расейскі бок, стаўленьне пачало мяняцца ў бок стрыманасці, а часам і нэгатыўнасці [Apklausa parodė tikrajį vaizdą... 2024]. Прыгэтым многія беларускія асацыяцыі, рухі грамадзянскай супольнасці, а таксама бізнэс-структуры перабраліся ў Летува, асабліва ў Вільню. Так, у Вільню перабраўся Саюз беларускіх пісьменьнікаў, часткова калектыў “Будзьма”, частка незалежных журналістаў і журналістак аселі ў Летуве. Таксама офіс

Святланы Ціханоўскай месціца ў Вільні. Задоўга да 2020 г. у Вільні знайшоў прытулак Эўрапейскі гуманітарны ўнівэрсытэт у выгнанні. Такім парадкам, беларуская і беларускамоўная прысутнасць у Вільні значна ўзмацнілася. Падаецца, дэмакратычны кантэкст павінен быў спрыяць дзейнасці беларусаў і іх далейшай нутранай беларусізацыі ў Летуве, аднак сытуацыя пагоршылася на тле вайны ва Украіне.

Дадзены кантэкст важны для разумення зьявы каляніялісцкай гіпэркарэкцыі, і асабліва каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў у беларускай мове. Кейс-стады базуецца на аналізе віртуальнай беларускамоўнай прэсы (“Новы Час”, “Наша Ніва”), інфармацыйных парталаў (“Радыё Свабода”, Беларускае служба Польскага Радыё і “Радыё Рацыя”), старонак культурніцкіх праектаў (“Будзьма”), выдавецтваў у выгнанні (Скарына, Пфляўмбаўм, Gutenberg, Вясна), а таксама моўных дэбатаў, якія завязаліся ў беларускамоўнай супольнасці наконт ужывання летувіскіх геаграфічных назваў па-беларуску (Вільня / Вільнюс, Коўна/Каўнас і пад.), а таксама наконт ужывання формаў “літоўскі” і/ці “летувіскі” [Вячорка 2019; Дубавец 2023; Вольскі 2023]. Добрыя знаўцы і прапагандары беларускай мовы (няхай і не мовазнаўцы па адукацыі) – Сяргей Дубавец, Лявон Вольскі – на сучасным этапе слухна і ўпярод за мовазнаўцаў зьвярнулі ўвагу на чарговае пашырэнне ў беларускім узусе летуанізаванай праз русіфікаванае пасярэдніцтва формы “Вільнюс”. Тады як у тарашкевіцы ўсталяваная адзіная норма “Вільня” [Вячорка 2019], у афіцыйнай беларускай мове існуюць два варыянты: у гістарычнай перспэктыве “Вільня” і ў сучаснай “Вільнюс”. Цяпер жа зь ініцыятывы некаторых дзеячоў (Сяргей Будкін), якія апынуліся ў выгнанні, чуваць заклікі “Адпусьціць Вільню, прыняць Вільнюс” [Дубавец 2023]. Падобны заклік дзейнічае як каляніялісцкая гіпэркарэкцыя: цалкам адкідаецца і ігнаруецца гісторыя, традыцыя і эстэтыка мовы і дадзенага слова ў беларускай мове. С. Дубавец вельмі слухна называе гэтую тэндэнцыю як “самапрыніжэнне” [Дубавец 2023]: беларусаў пазбаўляюць гісторыі мовы, прапануюцца словы, варыянты зь іншых моваў, што руйнуе доўгую супольную гісторыю паміж даўнімі суседзямі, зноў уводзіцца непатрэбнае пасярэдніцтва іншай культуры і мовы – расейскай, якая будзе культурны мост паміж Летувай і Беларусьсю, быццам гэтыя культуры ня ў сілах справіцца самастойна. У межах палітычна-карэктнага і каляніялісцкай гіпэркарэкцыі многія іншыя беларускія культурныя актыры “адпускаюць Вільню і прымаюць Вільнюс”: так, у 2020-м – пачатку 2024 г. форма “Вільнюс” сустракаецца ў пэўнай частцы артыкулаў “Новага Часу”, яшчэ часцей дадзеная форма, хоць і нароўні зь “Вільняй”, выкарыстоўваецца на старонцы “Будзьмы”. У афіцыйным і адзіным дзяржаўным беларускамоўным штотдзёньніку – газэце “Звязда” – амаль не сустракаецца

форма “Вільня”, а пераважна “Вільнюс”. Прыгэтым газэта “Наша Ніва”, партал “Радые Свабода”, “Радые Рацыя” і Беларускае служба Польскага Радые выкарыстоўваюць выключна традыцыйную форму “Вільня”.

Каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы перадаюць элемент самапрыніжэньня, аб чым піша С. Дубавец. Да ўсяго, варта глядзець шырэі на гэтую зьяву: беларуская мова была русіфікаваная і ў беларусаў здаўна праяўляецца моўная няўпэўненасць у апісаньні ўласных геаграфічных назваў: Мінск замест Менск, Гродна замест Горадня, Брэст замест Берасьце і г. д. Паступова самапрыніжэньне з нутрыбеларускага поля перайшло ў вонкавае поле, калі паводле каляніялісцкай лёгікі беларусы пачалі карэктаваць, мяняць і часта насупор традыцыі і гістарычна-эстэтычным напрацоўкам тапанімічныя назвы суседніх культураў. Аднак прыгэтым ніхто не крытыкуе і ня ставіць пад сумнеў моўныя нормы летувіскай мовы ў падачы беларускіх геаграфічных назваў: Gardinas – Горадня, Brasta – Берасьце, Vija – Іўе і пад. Таксама ніхто ня ставіць пад сумнеў падачы летувіскіх назваў у польскай традыцыі: Wilno, Kowno. Гэта сьведчыць аб тым, што летувіскім і польскім моўцам не ўласьцівая каляніялісцкая гіпэркарэкцыя.

Каб паўней зразумець і ахапіць праблематыку, варта ўлічваць вымярэньне традыцыі і стандарту беларускай мовы (*тарашкевіца* і *афіцыйны правапіс*), якія часам прыцыпова па-рознаму перадаюць уласныя назвы. Праўда, унутры тарашкевіцы часам таксама назіраецца разыходжаньне ў азначэньнях панятку “Летува”: так, калектыў “Радые Свабоды”, а таксама выдавецтва “Вясна” на чале зь Сяргеем Шупам, калектыў “Запісаў БІНіМу” і мовазнаўца В. Вячорка прытрымліваюцца формай “Літва”, “літоўскі”, “літовец”, “літоўка” [Вячорка, Шупа 2020]. Тады як дыяспарнікі лёнданскай Скарынаўкі (Леў Гарошка, Аляксандар Надсан), а таксама некаторыя беларусы Канады (напрыклад, Сяргей Хмара) з 1950-х гг. аддавалі перавагу паняткам “Летува”, “летувіскі”, такім парадкам, прыцыпова тэрміналягічна адрозьніваючы сучасную Летувіскую Рэспубліку ад гістарычнай Літвы [Санько 2020; Краўцэвіч 2020; Гарбацкі 2020]. Згодна з тарашкевіцкай дыяспарнай моўнай традыцыяй, паняткі “летувіскі”, “летувіская”, “летувіс”, “летувіска” як вытворныя ад назвы “Летува” азначаюць цяперашнюю Летувіскую Рэспубліку. Тарашкевіцкая ж традыцыя базуецца перадусім на саманазьве “Lietuva”, то бок улічваецца арыгінальная саманазва. Падобнае мы назіраем у іншых сытуацыях: “Сіям” замест ці нароўні з формай “Тайлянд”, “Ніпон” замест ці нароўні з формай “Японія” і г. д. Апрача таго, што ў тарашкевіцы ўлічваецца і паважаецца саманазва “Lietuva”, як ужо пазначалася, існуе яшчэ адна прычына ўжываньня дадзенага панятку: тэрміналягічнае адрозьненне гістарычнай Літвы і сучаснай

Летувы. Дарэчы, падобнае тэрміналягічнае адрозьненне існуе ў французскай мове: Lithuanie з “h” азначае гістарычную Літву і ВКЛ, тады як варыянт Lituanie без “h” – сучасную Летуву.

Варта пазначыць, што пэўны час сучасныя лёнданскія скарынаўцы выкарыстоўвалі дзеве формы “летувіскі” ў знак павагі да айцоў-заснавальнікаў Скарынаўкі, а таксама часам “літоўскі” як вынік моўнай няўпэўненасці і хісткасці нормы. Няма сумневу, адсутнасць аднаго варыянту і інтэлектуальныя спрэчкі вакол дакладнасці азначэнняў Літвы / Летувы, а таксама аўтарытэт мовазнаўцы В. Вячоркі і выдаўца, перакладніка С. Шупы часта спрычыньваюцца да ўзмацнення няўпэўненасці моўцаў.

Таксама ў разрэзе двух стандартаў беларускай мовы – тарашкевіцы і наркамаўкі (афіцыйнага правапісу) – неабходна разумець і аналізаваць асноўныя адрозьненні ў перадачы летувіскіх уласных назваў (тапонімаў і антрапонімаў). Афіцыйны правапіс, які трапіў пад найпросты русіфікатарскі ўплыў, працягвае прадукаваць зьяву каляніялісцкай гіперкарэкцыі, цалкам адмовіўшыся ад традыцыйных назваў: Вільня (на карысьць адначасова зрусіфікаванай і летуанізаванай формы Вільнюс), Коўна (на карысьць Каўнас) і г. д. Разгорнуты спіс летувіскіх тапанімічных аб'ектаў і іх адрозная перадача ў тарашкевіцы і наркамаўцы пададзеныя ніжэй:

Летувіская назва	Тарашкевіца	Наркамаўка
Vilnius	Вільня	Вільнюс
Kaunas	Коўна	Каўнас
Alytus	Аліта	Алітус
Zarasai	Езяросы	Зарасай
Neris	Вяльля	Нярыс, Вілія
Šiauliai	Шаўлі	Шаўляй
Druskininkai	Друскенікі	Друскінінкай
Pabradė	Падброддзе	Пабрадзе
Švenčionys	Сьвянцяны	Швянчоніс
Varėna	Араны	Варэна
Vievis	Еўе	Віевіс
Nemenčinė	Немянчын	Нямянчыне
Trakai	Трокі	Тракай

Так, наркамаўскія моўцы ў выніку русіфікацыі адмовіліся ад традыцыйных беларускіх назваў летувіскіх тапонімаў і перайшлі на формы, прынятыя ў расейскай мове. Сярод новатарашкевічанцаў таксама часам фіксуецца зьява каляніялісцкай гіпэркарэкцыі: пад уплывам наркамаўскага стандарту некаторыя моўцы, якія нядаўна перайшлі на тарашкевіцкі стандарт, прадукуюць штучныя ў тарашкевіцы варыянты: напрыклад, часам замест “Вільня” кажуць “Вільнюс” і г. д.

Наступны важны лексычны пласт, які варта прааналізаваць у сьвятле каляніялісцкай гіпэркарэкцыі і моўнай няўпэўненасьці, – летувіскія антрапонімы, у прыватнасьці дзявочыя, жаночыя імёны і іх перадача па-беларуску. Зноў афіцыйны і клясычны правапісы па-рознаму перадаюць некаторыя летувіскія імёны і прозьвічшы, у якіх сустракаецца летувіскі гук [ė]. Гэта вузкае доўгае *e* пярэдняй артыкуляцыі, найбольш блізім да яго ў сыстэме фанэмаў беларускай мовы зьяўляецца гук пярэдняга раду [e]. Таму пішам –*e*: *Біруце, Адамавічуце* і пад. [Сьвяжынскі: 1985; Саўка: 2021]. Але на практыцы сучасная афіцыйная беларуская мова прапануе памылковы варыянт: *Бірутэ, Адамавічутэ*, а таксама *Жэмайтэ, Грыбаўскайтэ, Сыманайцітэ, Казлаўскайтэ* і г. д. Такім парадкам, на афіцыйным роўні праяўляецца каляніялісцкая гіпэркарэкцыя: выдавецтвы, рэдакцыі наркамаўскай традыцыі як у эпоху БССР, так і цяпер распаўсюджваюць дадзеную памылку [*Літоўскія апавяданні* 1957; *Прэзыдэнт Літвы Даля Грыбаўскайтэ...* 2011; *Грыбаўскайтэ мае намер...* 2014; *Пантыфік прыняў...* 2019]. Цікава, што афіцыйныя мовазнаўцы зьвярталі на гэта ўвагу – так, Уладзімер Сьвяжынскі ў 1985 г. пісаў аб гэтай праблеме і памылцы ў часопісе “Беларуская лінгвістыка” [Сьвяжынскі 1985: 60]. Аднак голас мовазнаўцы застаўся непачутым. Прыгэтым у сучаснай тарашкевіцы назіраем пераважна карэктныя формы з –*e*: *Жэмайце, Грыбаўскайце, Сыманайціце, Казлаўскайце* і пад. Хоць “Радыё Свабода” ў мінулым часе выкарыстоўвала памылковую форму Грыбаўскайтэ [*Прэзыдэнт Літвы Даля Грыбаўскайтэ...* 2011]. Навідавоку выпадак каляніялісцкай гіпэркарэктнай формы, калі беларускія моўцы робяць памылку пад уплывам расейскай мовы, раўнаньня на расейскую норму: *Грыбаускайте* → *Грыбаўскайтэ*.

Нарэшце, яшчэ раз зьвернем увагу на паняткі “яўрэй-габрэй-жыд” у сьвятле каляніялісцкай гіпэркарэкцыі і ў зьвязцы зь летувіскай мовай: прыклад летувіскай (а таксама, між іншым, польскай) моваў дэманструе, якімі адрознымі шляхамі разьвіваліся нашыя мовы. Калі да русіфікацыі беларускай мовы слова “жыд” было нэўтральным і нарматыўным, то ў выніку пераносу сэнсу з расейскай мовы ў беларускую слова “жыд” у афіцыйнай беларускай мове ў 30-я гг. ХХ ст. сталася ненарматыўным. У той жа час у беларускай мове, якой карысталіся беларусы Вільні, Заходняй

Беларусі ў межах Польшчы “жыд” заставалася нормай. Пазьней слова “жыд” і вытворныя захаваліся ў беларускай мове дыяспары. Праўда, і там у выніку калянiялісцкай гіпэркарэкцыі заўважаецца звужэнне ягонага выкарыстання і пераход да формы “габрэй”. У летувіскай жа мове словы *žydas, žydė* захаваліся як адзіная норма, не зважаючы на спробы за савецкім часам, а таксама потым у незалежнай Летуве паставіць пад сумнеў іх нэўтральнасць [*Ar keisti žodį „žydas”*]. То бок летувіская мова ў гэтым выпадку пазьбегла калянiялісцкага ўплыву расейскай мовы і калянiялісцкай гіпэркарэкцыі.

Падсумоўваючы, варта пазначыць, што аналіз выпадку перадачы летувіскіх уласных назваў па-беларуску закранае надзвычай складаную і палітызаваную тэму сацыялінгвістычнага поля, якая ўскладняецца русіфікацыяй унутры Беларусі, наяўнасцю двух стандартаў беларускай мовы і гуманітарнай крызаю беларускай навукі, гуманістыкі, калі пасья 2020 г. вучоныя апынуліся ў выгнанні.

Заканчэнне

Моўная няўпэўненасць і ейная тыповая праява – гіпэркарэкцыя – зьявы ўнівэрсальныя і ўласцівыя ў розных ступенях усім мовам [Labov 1966; Bourdieu 1978]. У сацыялінгвістыцы адрозніваюць некалькі кшталтаў моўнай ці лінгвістычнай няўпэўненасці: выключна моўная, граматычная няўпэўненасць, выкліканая клясава-эканамічным чыньнікам і няведаньнем прэстыжнай формы мовы, а таксама гэта можа быць моўная няўпэўненасць, выкліканая цалкам экстрамоўнымі чыньнікамі: дамінаваньнем ці ўплывам іншай мовы, русіфікацыяй у беларускім выпадку і пад. [Calvet 1999 : 168]. Часам моўная няўпэўненасць можа быць індывідуальнай, зьвязанай з псыхалягічнай няўпэўненасцю чалавека [Bernstein 1973]. Моўцы як мільённых, так і мінарытарных моваў зьведваюць няўпэўненасць і выкарыстоўваюць гіпэркарэктныя формы. Аднак, не зважаючы на ўнівэрсальнасць зьявы, унутры некаторых, як правіла, мінарытарных, уразлівых і калянiзаваных моваў, назіраюцца спэцыфічныя выпадкі. Так, беларуская мова, якая здаўна зьведвае стасункі падпарадкаваньня, залежнасці ад мовы імпэрыі – расейскай, увасабляе цікавы выпадак з пункту гледжаньня зьявы моўнай няўпэўненасці. Перадусім няўпэўненасць беларускіх моўцаў, выкліканая ня нутранымі моўнымі чыньнікамі, а экстрамоўнымі – русіфікацыяй. Русіфікацыя як праява, рэсурс калянiялісцкай палітыкі імпэрыі стварыла іншую спэцыфічную зьяву – *калянiялісцкую гіпэркарэкцыю, дакладней калянiялісцкія гіпэркарэктныя формы*. Гэтыя паняткі цалкам новыя, створаныя ў межах дадзенага дасьледаваньня. Звычайна ў сацыялінгвістыцы мова йдзе пра

гіпэркарэкцыю, аднак у беларускім выпадку я прапаную ахапіць вымярэньне каляніялісцкага ўплыву, вынікам якога сталася каляніялісцкая гіпэркарэкцыя, якая выходзіць па-за межы клясычнай гіпэркарэкцыі (граматычнай, лексычнай, артаграфічнай, фанэтычнай) у вымярэньне сумежнае сацыяльнае, экстралінгвістычнае.

На прыкладзе аналізу выпадку перадачы летувіскіх уласных назваў па-беларуску была прааналізаваная гэтая спэцыфічная праява моўнай няўпэўненасьці. Так, напрыклад, у азначэньні і апісаньні летувіскай рэчаіснасьці беларускія моўцы, якія выкарыстоўваюць афіцыйную беларускую мову, часта ўжываюць новыя словы, прыхаваныя адначасова русізмы і летуанізмы, штучныя назвы, якія паўсталі пад уплывам расейскай мовы (Вільнюс замест Вільня, Тракай замест Трокі, Каўнас замест Коўна і пад.). Якраз наяўнасьць іншага стандарту – *тарашкевіцы* – дэманструе жывасьць традыцыйных, пазбаўленых каляніялісцкага ўплыву, назваў (толькі Вільня, Трокі, Коўна і пад.). Таму напрошваюцца відавочныя і простыя высновы: моўцы тарашкевіцы не сутыкаюцца ці сутыкаюцца ў значна меншай ступені зь зьявай каляніялісцкай гіпэркарэкцыі і выкарыстоўваюць значна менш каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў. Прыгэтым многім тарашкевіцкім моўцам усё ж вядомая проста гіпэркарэкцыя: “Вялікі шолам” замест дакладнага “Вялікі шлем”. Моўцы ж, якія карыстаюцца наркамаўкай, то бок афіцыйнай беларускай мовай, значна часьцей сутыкаюцца з праблемай каляніялісцкай гіпэркарэкцыі, бо ў нормах, якімі моўцы павінны карыстацца, утрымліваецца каляніялісцкі код – русізм (напрыклад, наркамаўскія формы Жэмайтэ, Грыбаўскайтэ, Казлаўскайтэ).

Улічваючы афіцыйную русіфікацыйную палітыку беларускага рэжыму і, як вынік, шызаглысычную сытуацыю (наяўнасьць двух, а ў пэўны час і больш стандартаў мовы), моўная няўпэўненасьць усіх беларускіх моўцаў пастаянна ўзрастае. Спрэчкі, дэбаты вакол ужываньня словаў “Літва” ці “Летува” добра ілюструюць дадзеную тэндэнцыю масавай моўнай няўпэўненасьці.

Традыцыйна лічыцца, што спыніць і паменшыць моўную няўпэўненасьць можа (дэмакратычная) дзяржаўная моўная палітыка, скіраваная на выпрацоўку кампрамісу. У беларускім выпадку аўтарытарная дзяржава пакуль ня ў сілах вырашыць гэтага пытаньня, яна толькі множыць канфлікты і спрэчкі: забарона беларускай лацінкі, тарашкевіцы, прапановы ідэалігічнай чысткі беларускай мовы і пад. [*Навязанне заходніх каштоўнасцей... 2023; Гігін змагаецца...2024*]. А таму беларускія моўцы на дадзены момант застаюцца часта сам-насам з новымі выклікамі і моўнай няўпэўненасьцю, якая праяўляецца між іншым у выкарыстаньні гіпэркарэктных формаў, якія, да ўсяго, могуць мець каляніялісцкае паходжаньне.

References

- Akudovič Cimafej. 2023. *Belaruskaja lacinka jak blokčėjn ključ – važny aryhinal'ny nabor simvalaj*. ZBS «Вац'каўшчына». 11 studzenja [Акудовіч Цімафей. 2023. *Беларуская лацінка як блокчэйн ключ – важны арыгінальны набор сімвалаў*. ЗБС «Бацькаўшчына». 11 студзеня] [online] <https://zbsb.info/?p=1177> [доступ: 30.04.2024].
- Apklausa parodė tikrajį vaizdą: lietuviai pasakė, kokio kaimyno ir bendradarbio nenorėtu labiausiai*. 2024. delfi.lt, 12.03. [online] <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/apklausa-parode-tikraji-vaizda-lietuviai-pasake-kokio-kaimyno-ir-bendrada-rbio-nenoretu-labiausiai-96097071> [доступ: 30.04.2024].
- Ar keisti žodį „žydas“ į „hebrajas“ ar „judėjas“?* 2024. Valstybinė lietuvių kalbos komisija. [online] <https://vlkk.lt/konsultacijos/3454-zydas-zyde> [доступ: 30.04.2024].
- Belaruskaj lacinki na šyl'dax bol'sh ne budze*. 2023. Belsat TV. 04.04 [Беларускай лацінкі на шыл'дах больш не будзе. 2023. Belsat TV. 04.04] [online] <https://belsat.eu/in-focus/04-04-2023-belaruskaj-latsinki-na-shyldah-bolsh-ne-budze> [доступ: 1.05.2024].
- Belarusy ZŠA. Razam ljahčėj. Vopros k Ol'ham. Fėjsbuk-staronka*. [Беларусы ЗША. Разам лягчэй. Вопрос к Ольгам. Фэйсбук-старонка] [online] [доступ: 1.05.2024].
- Bernstein Basil. 1973. *Class, Codes and Control, Volume 1. U: Theoretical Studies towards a Sociology of Language*. St Albans, Herts: Paladin.
- Berrendonner Alain. 1998. *Normes d'excellence et hypercorrections*. "Cahiers de linguistique française", № 20: 87–101.
- Bourdieu Pierre. 1978. *Ce que parler veut dire*. "Revue Le français aujourd'hui", № 20: 4–20.
- Bucci Wilma, Baxter Milton. 1984. *Problems of Linguistic Insecurity in Multicultural Speech Contexts*. Ann NY Acad Sci. 433: 185–200.
- Bušl'jakoŭ Juras'. 2013. *Žyvaja mova*. "Radyė Svaboda". Praha [Бушлякоў Юрась. 2013. *Жывая мова*. Радые Свабода. Прага].
- Calvet Louis-Jean. 1974. *Linguistique et colonialisme, petit traité de glottophagie*. Payot.
- Calvet Louis-Jean. 1998. *L'insécurité linguistique et les situations africaines*. Diffusion Didier érudition.
- Calvet Louis-Jean. 1999. *Pour une écologie des langues du monde*. Paris, Plon.
- Coakley Amanda. 2022. *Inside the Fight to Revive the Belarusian Language*. "TIME USA". October 28 [online] <https://time.com/6224762/fight-to-preserve-belarusian-language/> [доступ: 1.05.2024].
- Cychun Hienadz'. 2006. *The Linguistic Situation and Mixed Language Forms in Belarus. U: History, Language and Society in the Borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in Focus*. Ed. B. Törnquist-Plewa. Malmö: Sekel Bokförlag: 61–75.
- Dubavec Sjarhej. 2023. *Nja trėba samaprynižacca. Jaščė pra Vil'nju i Vil'nju u belaruskaj move*. 10 listapada [Дубавец Сяргей. 2023. *Ня трэба самапрыніжацца. Яшчэ пра Вільню і Вільнюс у беларускай мове*. 10 лістапада] [online] [доступ: 1.05.2024].
- Feagin Joe, Orum Anthony, Sjoberg Gideon. 1991. *A Case for the case study*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Francard Michel, Lambert Joëlle, Masuy Françoise. 1993. *L'insécurité linguistique en Communauté française de Belgique*. Bruxelles: Service de la langue française.
- Francard Michel. 1997. *L'hypercorrection*. U: MOREAU Marie-Louise (dir.). *Sociolinguistique: concepts de base*, Flammarion, Paris, 158–160.
- Frydman Aljaksandr. 2024. *Ja ne etničny belarus, ale z belaruskascju nikoli ne paryvay*. *Moŭnae pytanne Aljaksandra Frydmana*. "Budz'ma belarusami". 29.04 [Фрыдман Аляксандр. 2024. *Я не этнічны беларус, але з беларускасцю ніколі не парываў*. *Моўнае пытанне Аляксандра Фрыдмана*. "Будзьма беларусамі". 29.04] [online]

- <https://budzma.org/news/mounae-pytanne-alyaksandra-frydmana.html>[доступ: 1.05.2024].
- Harbacki Ūladzislau. 2019. *Fėminizacyja belaruskaj movy. Sacyjalinhvistyčnae das'ledavan'ne*. Gudų kultūros draugija Lietuvoje, Vil'nja [Гарбацкі Ūладзіслаў. 2019. *Фэмінізацыя беларускай мовы. Сацыялінгвістычнае дасьледаваньне*. Gudų kultūros draugija Lietuvoje, Вільня].
- Harbacki Ūladzislau. 2020. *U taraškevicy ne abyjs'cisja bjaz slova "Letuva"*. "ARCHE, elektronnaja hazėta", 9 sakavika [Гарбацкі Ūладзіслаў. 2020. *У тарашкевіцы не абыйсьціся бяз слова "Летува"*. "ARCHE, электронная газэта", 9 сакавіка] [online] <https://web.archive.org/web/20210607194351/https://gazeta.arche.by/article/349.html?fbclid=IwAR3445HhnFkRqQDIskrDODnITeSaPQzy7EGGDNG2E9-L3fkmeFk4sPg83PU>[доступ: 1.05.2024].
- Haugen Einar. 1962. *Schizoglossia and the Linguistic Norm Monograph Series on Languages and Linguistics*. Georgetown University. № 15.
- Hihin zmahaessa sa slovam "rovar". *Pjatroŭski asadzii jaho: "velasiped" taksama zapazyčany*. 2024. "Naša Niva". 01.05 [Гігін змагаецца са словам "ровар". Пятроўскі асадазіў яго: "веласіпед" таксама запазычаны. 2024. "Наша Ніва". 01.05] [online] <https://nashaniva.com/341933>[доступ: 1.05.2024].
- Hrybaŭskajtė mae namer balatavacca na druhi tėrmin. 2014. "Zvjazda". 05.02 [Грыбаўскайтэ мае намер балатавацца на другі тэрмін. 2014. "Звязда". 05.02] [online] <https://zviazda.by/be/news/20140205/1391547813-grybaus-kayte-mae-namer-balatavacca-na-drugi-termin>[доступ: 2.05.2024].
- Ivanou Ūladzislau. 2022. *De la honte linguistique: le cas du bėlarussien*. (U:) *Reprėsentations des langues au confluent du temps et de l'espace*. Sous la direction de Julie Boisson-neault, Ali Reguigui et Gerardo Acerenza, Universitė Laurentienne.
- Joubert Aurėli. 2010. *A Comparative Study of the Evolution of Prestige Formations and of Speakers' Attitudes in Occitan and Catalan*. [Unpublished doctoral dissertation]. The University of Manchester [online] <https://research.manchester.ac.uk/en/studentTheses/a-comparative-study-of-the-evolution-of-prestige-formations-and-o> [доступ: 30.04.2024].
- Kamusella Tomasz. 2021. *Belarusian: An extremist language?* New Eastern Europ. October 11 [online] <https://neweasterneurope.eu/2021/10/11/belarusian-an-extremist-language/>[доступ: 1.05.2024].
- Karbalevič Valer. 2024. *Kajdanki dlja Mirsalimavaj. Jakuju pahrozu dlja rėžymu Lukašėnki njasuc' pryxil'niki "ruskaha s'vetu"*. "Radyė Svaboda". 11 sakavika [Карбалевіч Валер. 2024. *Кайданкі для Мірсалімавай. Якую пагрозу для рэжыму Лукашэнкі нясуць прыхільнікі "рускага сьвету"*. "Радыё Свабода". 11 сакавіка] [online] <https://www.svaboda.org/a/32857254.html>[доступ: 2.05.2024].
- Kraŭcėvič Ales'. 2020. *Čamu trėba kazac' i "Litva", i "Letuva"*. *Arhumėnty historyka Alesja Kraŭcėviča*. "Radyė Svaboda". 22 ljutaha [Краўцэвіч Алес'. 2020. *Чаму трэба казаць і "Літва", і "Летува"*. *Аргумэнты гісторыка Аляся Краўцэвіча*. "Радыё Свабода". 22 лютага] [online] <https://www.svaboda.org/a/30448775.html> [доступ: 2.05.2024].
- Kreja Bogusław. 1969. *O przesadnej poprawności językowej*. U: Stanisław Urbańczyk (red.). *Język polski: poprawność, piękno, ochrona*. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Prace popularnonaukowe 4: 165–178.
- Labov William. 1966. *The Social stratification of English in New York city*. Center for applied linguistics.
- Labov William. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press.

- Language as a protest. The Belarusian language in prisons.* 2024. Viasna. 22.02 [online] <https://spring96.org/en/news/114508>[доступ: 2.05.2024].
- Lemcjuhova Valjancina. 2015. *Tapanimičny hepacud, abo jak Ameryka stala Saveckaj. U: Vybranyja pracy.* Minsk, 339–341 [Лемцюгова Валянціна. 2015. *Тапанімічны генацід, або як Амерыка стала Савецкай. У: Выбраныя працы.* Мінск, 339–341].
- Litoŭskija apavjadanni.* 1957. Minsk [Літоўскія апавяданні. 1957. Мінск].
- Lutsevich Katsiaryna. 2024. *Belarus: "The fight for my language made me a refugee."* "Global Bar Magazine". 30 mars [online] <https://globalbar.se/2024/03/belarus-the-fight-for-my-language-made-me-a-refugee/>[доступ: 2.05.2024].
- Mortamet Clara. 2020. *En faire trop ou pas assez, l'insécurité linguistique comme catégorie d'analyse de la variation orthographique.* U: Feussi Valentin, Lorilleux Joanna. *(In)sécurité linguistique en francophonies – Perspectives in(ter)disciplinaires.* L'Harmattan.
- Nahornaja Alina. 2024. *Mova 404* [Нагорная Аліна. 2024. *Мова 404*] [online] <https://www.mova404.info/book>[доступ: 1.05.2024].
- Navjazvanne zahodnix kaštoŭnascej i tradycyji. Da kanca hoda ŭ Belarusi calkam prybjaruc' lacinku z darožnych znakaŭ i ŭkazal'nikaj.* 2023. Hrodna.life. 15 verasnja [Навязванне заходніх каштоўнасцей і традыцыі. Да канца года ў Беларусі цалкам прыбярэць лацінку з дарожных знакаў і ўказальнікаў. 2023. Hrodna.life. 15 верасня] [online] <https://hrodna.life/2023/09/15/lacinki-ne-budze/>[доступ: 2.05.2024].
- Pantyfik pryňaj na aŭdyencyi Prèzidenta Litvy.* 2019. catholicvitebsk.by. 29.03 [Пантыфік прыняў на аўдыенцыі Прэзідэнта Літвы. 2019. catholicvitebsk.by. 29.03] [online] <https://catholicnews.by/tag/dalja-gryba-skajtje/>[доступ: 1.05.2024].
- Prajavu tojnaj dyskryminacyi ŭ Belarusi.* 2022. "Novy Čas". 26.09 [Праправы моўнай дыскрымінацыі ў Беларусі. 2022. "Новы Час". 26.09] [online] [доступ: 1.05.2024].
- Prèzydènt Litvy Dalja Grybaŭskajtè vyklikae ministra justycyji.* 2011. Radyë Svaboda. 17 žniŭnja [Прэзідэнт Літвы Даля Грыбаўскайтэ выклікае міністра юстыцыі. 2011. Радые Свабода. 17 жніўня] [online] <https://www.svaboda.org/a/24299564.html>[доступ: 1.05.2024].
- Rusifikacyja na maršy. Zabaranił lacinku ŭ translitaracyi heahrafičnych nazvaŭ.* 2023. "Novy Čas". 04.04 [Русіфікацыя на маршы. Забаранілі лацінку ў транслітарацыі геаграфічных назваў. 2023. "Новы Час". 04.04] [online] [доступ: 2.05.2024]
- San'ko Z'micer. 2020. *I ŭsë ž – Litva ci Letuva?* "Radyë Svaboda". 2 sakavika [Санько Зьміцер. 2020. *І ўсё ж — Літва ці Летува?* "Радые Свабода". 2 сакавіка] [online] <https://www.svaboda.org/a/30464340.html>[доступ: 2.05.2024]
- Saŭka Z'micer. 2021. *Inšatomŭnja najmen'ni ŭ belaruskim tэксьце.* Minsk: Tэхналогія [Саўка Зьміцер. 2021. *Іншатамўнья найменьні ў беларускім тэксьце.* Мінск: Тэхналогія].
- Scjasko Pavel. 2002. *Kul'tura movy.* Minsk: Tэхналогія [Сцяцко Павел. 2002. *Культура мовы.* Мінск: Тэхналогія].
- Stamilasja byc' Vol'xaj, kali ja Ol'ha. Čamu i jak belarusy zmjanjajuc' svae imėny za tjažoj.* 2023. "Naša Niva". 17.12 [Стамілася быць Вольхай, калі я Ольга. Чаму і як беларусы змяняюць свае імёны за мяжой. 2023. "Наша Ніва". 17.12] [online] <https://nashaniva.com/331944>[доступ: 2.05.2024].
- Svjažynski Ŭladzimir. 1985. *Ab peradačy litoŭskix ulasnix nazvaŭ u belaruskaj move.* "Belaruskaja lindhvistyka". № : 59–61 [Свяжынскі Ŭладзімір. 1985. *Аб перадачы літоўскіх уласных назваў у беларускай мове.* "Беларуская лінгвістыка". № 27: 59–61].
- Tsikhanouskaya Sviatlana. 2023. *Supporting Belarusian content-makers, not their Russian counterparts." What is it like to actually have a native language?* Sviatlana Tikhonouskaya – national leader of Belarus. February 21 [online] [доступ: 2.05.2024].

- Vjačorka Vincuk. 2019. *Vil'nja ci Vil'njus? Ci karèktna nazyvac' horad tradycyjnym belaruskim imem.* "Radyë Svaboda". 21 listapada [Вячорка Вінцук. 2019. *Вільня ці Вільнюс? Ці карэктна называць горад традыцыйным беларускім імем.* "Радые Свабода". 21 лістапада] [online] https://www.svaboda.org/a/vilnia/30_284660.html[доступ: 2.05.2024].
- Vjačorka Vincuk, Šupa Sjarhej. 2020. *Čamu Litva, a ne "Letuva".* "Radyë Svaboda". 20 ljutaha [Вячорка Вінцук, Шупа Сяргей. 2020. *Чаму Літва, а не "Летува".* "Радые Свабода". 20 лютага] [online] https://www.svaboda.org/a/30445_716.html[доступ: 2.05.2024].
- Vjačorka Vincuk. 2022. *Sloŭnik belaruskaj revaljucyi: "Dalučajsja!" i "Žyve!", "jabac'ki" i "krasajcy".* "Radyë Svaboda". 19 žniŭnja [Вячорка Вінцук. 2022. *Слоўнік беларускай рэвалюцыі: "Далучайся!" і "Жыве!", "ябацькі" і "красаўцы".* "Радые Свабода". 19 жніўня] [online] <https://www.svaboda.org/a/slounik-revalucyi/31995983.html>[доступ: 1.05.2024].
- Vol'ski Ljapon. 2023. *Vil'nja i Vil'njus.* "Budz'ma", 14.11 [Вольскі Лявон. 2023. *Вільня і Вільнюс.* "Будзьма", 14.11] [online] <https://budzma.org/news/vilnya-i-vilnyus.html>[доступ: 2.05.2024].
- Winford Donald. 1978. *Phonological Hypercorrection in the Process of Decreolization – the Case of Trinidadian English.* "Journal of Linguistics". Vol. 14, № 2: 277–291.
- Z račatku hodu ŭ Litvu peraxali jašče kalja 12 tysjač hramadzjan Belarusi. Kol'ki belarusaj žyve ŭ kraïne. 2023. "Radyë Svaboda". 23 veras'nja [З пачатку году ў Літву пераехалі яшчэ каля 12 тысяч грамадзян Беларусі. Колькі беларусаў жыве ў краіне. 2023. "Радые Свабода". 23 верасня] [online] [доступ: 2.05.2024].

STRESZCZENIE: Artykuł poświęcony jest socjolingwistycznej analizie niepewności językowej, z którą borykają się współcześni użytkownicy języka białoruskiego. Przedmiotem badań jest niepewność językowa osób białoruskojęzycznych i jeden z głównych jej przejawów – hiperpoprawne formy w języku, jakim posługują się użytkownicy w wyniku ciągłej rusefikacji i utraty kompetencji w zakresie języka ojczystego. W związku z tym w badaniu poddano analizie nie tylko formy hiperpoprawne w języku, ale przede wszystkim te, które powstały w wyniku działalności kolonialnej – dominacji języka rosyjskiego, rusefikacji. Ważność tematu podkreślają wydarzenia roku 2020, nasilenie rusefikacji na Białorusi, masowa ucieczka setek tysięcy Białorusinów poza granice kraju oraz nowy wzrost zainteresowania językiem białoruskim, zarówno w warunkach na wygnaniu, jak i pod dyktandem. W takich warunkach niepewność językowa nasiliła się, a tym samym wzrosła liczba form hiperpoprawnych – zwłaszcza kolonialnych, o czym świadczy analiza prasy białoruskojęzycznej i portali internetowych. W badaniach wykorzystywane są następujące metody: analiza materiałów wtórnych, metody porównawcze i studia przypadków. W artykule podjęto jednak próbę oceny skali niepewności językowej i rozpowszechnienia się w języku kolonialistycznych form hiperpoprawnych, biorąc pod uwagę dwa standardy – pisownię oficjalną i klasyczną.

SŁOWA KLUCZOWE: niepewność językowa, hiperpoprawność, (kolonialistyczne) formy hiperpoprawne, glottofagia, schizoglossia, oficjalny wariant i klasyczny wariant języka białoruskiego.

АНАТАЦЫЯ: Артыкул прысьвечаны сацыялінгвістычнаму аналізу моўнай няўпэўненасці, зь якой сутыкаюцца сучасныя беларускія моўцы. Аб'ектам даследавання зьяўляецца моўная няўпэўненасць беларускамоўных асобаў,

а прадметам дасьледаваньня – адна з цэнтральных праяваў моўнай няўпэўненасьці – гіпэркарэкцыя ці дакладней гіпэркарэктныя формы ў мове, якія моўцы выкарыстоўваюць у выніку працяглай русіфікацыі і згубы кампэтэнцыі ў роднай мове. У зьвязку з гэтым у дасьледаваньні аналізуюцца ня проста гіпэркарэктныя формы ў мове, а перадусім тыя, што паўсталі ў выніку каляніялісцкай дзейнасьці – дамінаваньня расейскай мовы, русіфікацыі. Актуальнасьць тэмы падкрэсьленая падзеямі 2020 г., узмацненьнем русіфікацыі ў Беларусі, масавымі ўцёкамі сотні тысячаў беларусаў/-ак за межы краіны і новым усплёскам інтарэсу да беларускай мовы як ва ўмовах выгнаньня, так і ва ўмовах дыктатуры. У такіх варунках моўная няўпэўненасьць толькі ўзрасла, а колькасць гіпэркарэктных формаў – асабліва каляніялісцкіх – у мове павялічылася, як сьведчыць аналіз беларускамоўнай прэсы і віртуальных парталаў. У дасьледаваньні задзейнічаны наступныя мэтады: аналіз другарадных матэрыялаў, мэтад параўнаньня і кейс-стады. Зрэшты, у артыкуле прадпрымаецца спроба ацаніць маштаб моўнай няўпэўненасьці і распаўсюд каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў у мове з улікам двух стандартаў – афіцыйнага і клясычнага правапісаў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: моўная няўпэўненасьць, гіпэркарэкцыя, (каляніялісцкія) гіпэркарэктныя формы, шызаглёсія, глётфагія, клясычны правапіс, афіцыйны правапіс.

Data przesłania artykułu: 12.06.2024

Data akceptacji artykułu: 20.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Uladzislau Ivanou / Уладзіслаў Іваноў – Litwa, Wilno, Europejski Uniwersytet Humanistyczny, Wydział Nauk Społecznych; dr, profesor nadzwyczajny; specjalność naukowa: socjolingwistyka; zainteresowania naukowe: lingwistyka płci, polityka i język, *gender studies*, etnolingwistyka.

Adres: Europos Humanitarinis Universitetas, Savičiaus g.17, 01127 Vilnius, Lietuva / Litwa.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Іваноў Уладзіслаў і Клішын Андрэй. 2023. *Картаграфія тваёй сэксуальнасьці / Mapping Your Sexuality*, European Humanities University, Vilnius (пераклад з ангельскай на беларускую).
2. Іваноў Уладзіслаў. 2023. *Як перадаць па-беларуску зьяву небінарнасьці: новыя выклікі гендарнай лінгвістыкі*. „Acta Albaruthenica” 23: 159–175.